

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ:

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

до 25-ї річниці Конституції України

спецвипуск

ТВОРЦІ УКРАЇНСЬКОЇ КОНСТИТУЦІЇ: СПОГАДИ ТА РОЗДУМИ

№ 7 червень 2021

**КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС
В УКРАЇНІ:**

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ
№ 7 (87) 2021**

до 25-ї річниці Конституції України

спецвипуск

**ТВОРЦІ УКРАЇНСЬКОЇ КОНСТИТУЦІЇ:
СПОГАДИ ТА РОЗДУМИ**

Проект реалізовано Інститутом законодавства
Верховної Ради України
та Національною юридичною бібліотекою НБУВ.

Упорядники матеріалів:

д.і.н., проф. І. М. Мишак,
к.і.н. Н. Г. Іванова

Матеріали видаються в авторській редакції.
Редакційна колегія не завжди поділяє думку
авторів.

Передрук – тільки з дозволу редакції

З повнотекстовою версією видання
можна ознайомитись на сайті

Центру досліджень соціальних комунікацій
nbuviar.gov.ua

ЗМІСТ

**ТВОРЦІ УКРАЇНСЬКОЇ КОНСТИТУЦІЇ:
СПОГАДИ ТА РОЗДУМИ**

В'ячеслав Білоус

25 років як один день..... 5

Юрій Буздуган

Історичний контекст прийняття
Конституції України..... 7

Олександр Копиленко

Спогади учасника «конституційної ночі»..... 9

Василь Костицький

З позиції глядача: 25-річчя Конституції
України..... 12

Євген Лупаков

Як Конституцію ми приймали... 14

Володимир Шаповал, Альберт Корнєєв

Конституційна комісія 1994 р.:
робоча група Конституційної комісії,
народження проекту нової Конституції 17

Шановні друзі!

Щиро вітаємо вас із визначним державним святом – Днем Конституції України!

Двадцять п'ять років тому був ухвалений Основний Закон, який є визначальним у забезпеченні державного суверенітету України, консолідації суспільства, створенні належних умов для самореалізації особистості.

Нехай ця урочиста дата надасть натхнення до плідної праці та нових звершень заради верховенства національних інтересів та процвітання нашої незалежної Батьківщини.

Бажаємо творчого натхнення, мудрості і далекоглядності, високих досягнень, миру і злагоди!

ТВОРЦІ УКРАЇНСЬКОЇ КОНСТИТУЦІЇ: СПОГАДИ ТА РОЗДУМИ

В'ячеслав Білоус¹

25 років як один день

У суспільстві та у мене час від часу виникають запитання: чому хороша Конституція не стала Надзаконом для людей, не виконується, і чому за короткий час внесено багато змін?

Відповідь одночасно проста та складна. Суспільство, політики, замість ретельного вивчення Конституції, втілення її положень у всі сфери життя, намагалися пристосувати її під себе, свої уявлення, просто ігнорували (Закон, що дишло...).

Виконавча влада, народні депутати України наступних скликань почали вносити зміни, доповнення. А Конституція потребує стабільності, це надбання не одного покоління людей.

Найбільша за об'ємом – Конституція Індії – має 22 розділи, 444 статті. Внесено 118 поправок. Найкоротша – США – 7 статей. Лише 27 поправок. Після кризових явищ, викликів в Україні (2004, 2014 та інших років) ми не почали фаховий аналіз, діалог у суспільстві про причини зазначених викликів.

А причини очевидні: у нас існує величезна проблема: це невиконання законів, ігнорування Конституції будь-ким, будь-коли.

Проблема не в законах, проблема в людях, які не виконують правових норм, у першу чергу тих, хто їх ухвалює, хто повинен контролювати їх виконання. Причини почали шукати у формі правління, у недосконалої Конституції... А причина – в наших вадах, відсутності відповідальності за слово і діло. Це не просте діло – навчитися підкорятися Конституції і законам. А без цього неможливо керувати й навчати інших. Адже основний метод навчання: розказати, показати приклад виконання і практично втілювати у життя, контролюючи цей процес.

¹ Білоус В'ячеслав Олександрович – полковник запасу, голова Співки офіцерів України (1994–1998 роки), почесний голова Співки офіцерів України. Народний депутат України 2-го скликання.

Намагатимуся пояснити.

Суб'єктом Суспільного договору повинно бути саме суспільство, а не суспільство і влада, як договірні сторони. Влада є виконавцем волі суспільства (народу, суверена, джерела влади), а не суб'єктом Договору. Нехтування цим принципом призводить до того, що президент спочатку стає стороною договору, а потім стороною, яка диктує суспільству (суверену) свої умови та правила (або тими, хто дав йому гроші на вибори, забезпечив «правильне» голосування.) Це привело до першого, а потім до другого Майданів.

Конституція – це акт установчої влади суверена, народу (колись – короля).

У 1991 році внутрішня і зовнішня ситуація зобов'язували Верховну Раду України почати процес ухвалення Конституції. Легітимність народних депутатів України, як представників народу, була високою (50 % + 1 голос виборців округу).

На мою думку, при внесенні змін у Конституцію чи виборчий закон народні депутати також повинні мати відповідну легітимність. Необхідно звернути увагу на виборчу систему. Як правило, у парламентсько-президентській республіці існує мажоритарна система виборів.

Раніше лідери партій, напевно, були ображені, що гроші олігархи вкладають у розвиток мажоритарних округів (дороги, дитсадки, школи, лікарні), щоб забезпечити перемогу їхньому кандидату, а тепер, з ухваленням пропорційного закону, олігархи дають гроші до партійної каси за включення у прохідне місце списку лобістів інтересів фінансово-промислових груп. Сьогодні, щоб позапартійному громадянину стати кандидатом у депутати, необхідно просити лідера партії про включення до списку... А як же щодо рівності громадян у правах, як реалізувати громадянину своє пасивне право бути обраним до парламенту, органів місцевого самоврядування? У статті 38 Конституції

в одному реченні прописано «вільно обирати і бути обраними...». Про це і стаття 71: загальне, рівне, пряме (а не через партійного посередника) виборче право. На стороні захисту виборчих прав усіх громадян законодавець поставив статтю 64 Конституції, згідно з якою права громадян не можуть бути обмежені. На якій підставі позапартійному громадянину заборонено позмагатися з партійними кандидатами? (за яким потужна партія, банки, адвокати, судді, корпорації...). Адже частина четверта ст. 36 Конституції захищає громадян від тотальної партизації: «Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян...».

Депутати 1-го та 2-го скликань змагалися з партійними кандидатами, потім разом із партійцями утворювали депутатські фракції й ухвалювали Акт проголошення незалежності України, Конституцію України. Депутат був підзвітний виборцям свого округу (джерелу влади), де він, як правило, проживав, навчався, працював, лікувався... Його діти ходили там до школи, дитсадка... А тепер достатньо приєднатися до партії і депутат (чи голова ОТГ) може проживати в Києві, і він підзвітний лише лідеру партії. А діти депутатів, як правило, навчаються, лікуються, відпочивають за кордоном. Не дивно, що у нас такий стан освіти, медицини, соціальної сфери взагалі.

Те, що людина намагається діяти не за проголошеними принципами й ухваленими рішеннями, свідчить не лише наша історія. У свій час активний учасник Французької революції абат Еммануель-Жозеф Сієс відмовився від посади єпископа, проголосував за страту короля. Це він проголосив, що «суверен-народ організовує своє життя сам або через своїх представників». Скинувши короля, революціонери проголосили, що сутність республіки полягає в тому, щоб підкорити насильство праву, свавілля закону. А вже у 1798 році Сієс підтримує Наполеона Бонапарта в перевороті 18 брюмера. Стає одним з 3-х проконсулів на чолі з Бонапартом. Щоб лишитися при владі, люди забувають про свої проголошені принципи, обіцянки. І суспільство від цього не стає кращим.

Про це достеменно описав Дж. Орвел у книзі «1984», О. Гасклі у творі «Прекрасний новий

світ», Р. Бредбері в «451 градус за Фаренгейтом», М. Булгаков у «Майстер і Маргарита», «Собаче Серце».

Наша недосконалість, вади є причинами невиконання Конституції, а не Конституція. Нам всім потрібно вдосконалюватися. Краще суспільство буде генерувати і відповідних лідерів.

Здобуваючи юридичну освіту в університеті імені Тараса Шевченка, звернув увагу на те, що на предмет «Філософія права» заплановано 30 годин. І цей предмет чомусь починають включати лише на магістерській програмі навчання. (Може тепер і не так). Основна увага – це заучування кодексів за галузями права. Напевно, що це є однією з причин такого стану нашої юриспруденції. Предмет філософії права – це його духовне буття, внутрішній світ, сутність, правосвідомість, а не лише буква і форма. Українські філософи і правники звертали саме на це увагу. Згадаймо Г. Сковороду, Б. Кістяківського, П. Юркевича. Із сучасних – В. Бачиніна та інших. Особливо мене вразила його праця «Філософія права і злочину». У сучасному суспільстві метою діяльності приватного підприємства є отримання прибутку. Якими методами і засобами накопичувався капітал, проходила «приватизація», як проходять рейдерські захоплення підприємств, перерозподіл майна, всім відомо. Метою діяльності партії є прихід до влади. Із зазначеного вище любою ціною. Додамо сюди проплачену олігархами пресу, «експертне» середовище, де експертами виступають люди у віці 25–30 років, які не були депутатами ні одного рівня, не були держслужбовцями, не керували підприємствами, купили оцінки чи дипломи на екзаменах ВНЗ, не створили сімей, не служили у війську, але аналізують політику, економіку, діяльність всіх органів влади, посадових осіб, дають поради, пропозиції, попросту зомбують громадян.

Все зазначене і складає наше суспільство. Порівнюючи такий стан зі статтями 1, 3 Конституції України, бачимо дуже значні й глибокі розбіжності.

Напевно, настав час серйозної розмови щодо концепції подальшого нашого існування на Землі. Думаю, що доцільно обговорити національну ідею (Буття українського народу)

такого змісту: Бог, земля, людина, родина, Батьківщина, Україна.

На підставі наведеного, можна зробити такі висновки:

1. Після ухвалення Конституції 1996 року Верховна Рада України зобов'язана була оголосити дострокові вибори парламенту і президента, адже повністю змінилося правове поле діяльності всіх органів влади. Ми цього не зробили.

2. 3–5 % людей, які володіють основними матеріальними ресурсами, чудово розуміють, що авторитетних, фахових, принципових депутатів у Верховній Раді України, органах місцевого самоврядування не повинно бути. Потрібні захисники й лобісти їхніх матеріальних інтересів. Тому необхідно повернутися до мажоритарної системи виборів, забезпечивши конституційне право громадян, визначене ст. 38 Конституції.

3. Просити Міністерства освіти і науки України переглянути програми юридичних факультетів щодо вивчення предмету «Філософія права».

На завершення наведу слова Іоанна Золотоустого: «Хто не має надії на майбутній Суд, той взагалі не має жодної надії, не знає того, що є Бог, ні того, що Він піклується всім існуючим, ні того, що над усім перебуває Божественна Правда. А хто не знає цього і про це не роздумує, той безглуздий за будь-якого звіра, він викинув зі своєї душі закони, і визначення, і, взагалі, все добре. Бо той, хто не готується дати звіт за свої діла, той буде ухилятися від усякої доброчинності і віддаватися всяким вадам.

Передбачаю запитання: «Полковник, військовий і про Бога?» Пригадаймо, що одним із перших, хто повірив у Ісуса Христа, був римський офіцер Корнілій (Євангеліє від Луки, розд. 7, вірш 1–10).

Юрій Буздуган²

Історичний контекст прийняття Конституції України

Сьогодні, через 25 років від тих подій, більшість дивиться на Конституцію як на документ, що встановлює владні процедури. Які повноваження є у президента, які у парламенту, які у регіонів. І як він їх записав би, якби в ту конституційну ніч був би там.

Почну з початку, з проєкту Конституції. Перше скликання Верховної Ради зробило колосальну роботу. По-перше, створило конституційну комісію, серцем якої був перший голова Конституційного Суду України Л. Юзьков. Унікальний правознавець-конституціоналіст, про якого досі розповідають легенди. А всі

«нові», «незалежні» й «альтернативні» проєкти конституцій України повторюють розроблену ним структуру. По-друге, вони таки написали проєкт конституції та, по-третє, її прийняли в першому читанні. Так що нашому, другому скликанню залишалося усього лише проголосувати його в другому читанні конституційною більшістю у 300 голосів. Усього лише...

Наша конституційна ніч показала, як важко, майже неможливо зібрати 300 голосів по проблемних питаннях. Але не це головне. Головне, мене, як і всіх депутатів та президентів після нас, гризло навіть не думка, а почуття: «Але ж я краще ніж «попередники» знаю, як воно буде краще, як краще написати, як краще перерозподілити повноваження!» Піднятися над цим почуттям було неймовірно складно і, як показало життя, для депутатів наступних скликань – неможливо.

І я особисто не зміг. Але мені допомогли. Правління моєї Соціал-демократичної партії України зібралось і мені нагадало: століття

² Буздуган Юрій Олексійович – лідер Соціал-демократичної партії України. Представляв (і досі представляє) Україну в Соціалістичному Інтернаціоналі (об'єднанні, в яке входять лейбористи Британії, соціал-демократи Німеччини, соціалісти Франції та ще понад 150 партій світу). Народний депутат України 2-го скликання. Очолював Комітет Верховної Ради України з питань соціальної політики та праці.

тому Д. Чижевський та І. Лисяк-Рудницький вказували, що головна історична драма України – розривність розвитку в стилі «до основанья, а затем...». Тому, підступаючи до такої сакральної справи, як прийняття Конституції, слід найперше долати прокляття, що віками тяжіють над твоїм народом. Але ніхто з чисельних депутатів першого скликання, переобраних і на друге скликання, не подав розроблений ними проект. Тому перше, що я зробив як учасник конституційного процесу, – подав від імені Соціал-демократичної партії України проект, розроблений першим скликанням. І хай він не був прийнятий нами за основу, хай лише окремі правки з нього увійшли до Конституції України, але наступність була забезпечена й прокляття розривності було подолано. Хай наступники зроблять більше.

Друге, але за важливістю чи не перше, – історичний контекст, геополітична та цивілізаційна розвилка, через яку тоді проходила Україна. Розпад Радянського Союзу й утворення під гаслами демократичних перетворень нових держав зовсім не гарантували, що в них перемаже демократія, народовладдя, а не деспотія, прикрита декораціями демократії. На той момент пострадянський простір знав лише один сценарій – «російський»: розгін, а якщо треба – то і розстріл парламенту та прийняття на референдумі конституції, яка створювала модель позитивного президентства. Тобто, тиранію з елементами демократичних декорацій.

На той момент усі ключові країни регіону – Росія, Казахстан та Білорусь – вже пройшли по цьому шляху. На черзі була Україна. І у нас все рухалося в тому напрямку. Президент видав свій проект конституції, зрозуміло з немірними повноваженнями для себе, куцими для парламенту і декоративними для народу. Ну все, як у росіян. І вже указ про референдум видав. А в парламенті націоналісти сварилися з комуністами, перераховуючи минулі образи та злочини. Так що в конституційну ніч Верховна Рада вступила у стані, коли ні комуністи, ні націоналісти не бажали голосувати за Конституцію.

І тут я хочу сказати про трьох людей, без яких нашої Конституції не було б. Я не буду

їх називати «батьками конституції». Батько нашої Конституції один – Л. Юзьков. Лише рік не дожив він до народження своєї дитини. Але було троє людей, які змогли зробити так, щоб неможливе сталося і Конституція народилася. Так що для мене вони не «батьки», а «повитухи», а точніше, «акушери» Конституції.

По-перше, це О. Мороз. Він був не просто Головою Верховної Ради, він став головним стратегом операції «прийняття конституції». Його стратегія «парних голосувань», коли проблемні питання зводилися в пакет і змушували обидва крайніх крила парламенту (і комуністів, і націоналістів) йти на компроміс заради важливої для себе позиції – працювала. Комуністи проголосували врешті-решт за українську мову як державну, щоб націоналісти проголосували за кримську автономію. Дякую Вам, Олександр Олександровичу за мудрість.

По-друге, це С. Головатий. У цю нашу конституційну ніч в залі не було депутатів-міністрів, бо за наказом президента їх усіх прем'єр вивіз «на нараду» за межі Києва. Й усі поїхали, бо вважали відданість президенту (чи, свою посаду) важливішою за Конституцію. Усі, крім одного – Сергія Головатого. І його присутність стала не просто ще одним голосом «за». Саме він змусив націоналістів голосувати за Конституцію. Я дивився з відчаєм як В'ячеслав Чорновіл відбирає картки та не дає Івану Зайцю проголосувати за його власну правку. І жодні заклики з балкона депутатки першого скликання Катерини з Тернопілля (*Катерина Завадська – упоряд.*) «Голосуйте, такі-сякі!» не допомагають. І тут С. Головатий зробив неможливе. Не стільки його емоційний виступ: «Можливо, я сьогодні останній день міністр юстиції!..», як пряма робота з правими: «Ви не знаєте, що готується, я вас благаю, голосуйте!» І він зробив неможливе. Дякую Сергію Петровичу за відданість принципам та ідеї.

І, нарешті, третій, але чи не головний – М. Сирота. Я вдячний депутатам-юристам нашого скликання, перш за все Стретовичу, Буткевичу, Шишкіну та іншим, які зробили основний масив практичної роботи по створенню тексту Конституції. Але пологи, які тривали майже добу, приймав М. Сирота. Він

був криголамом, що вів нас за собою через усі кризи, провокації та непорозуміння. Його «Голосуємо!» я чую досі, хоч його вже нема з нами. Дякую, Михайле Дмитровичу! Хай Вам там буде добре.

А тепер третій блок – про найважливіше. Що для мене Конституція. Як я вже казав, для більшості депутатів і президентів Конституція – зібрання владних повноважень і процедур. І руки вони тягнуть до Конституції, щоб поміняти ці повноваження та процедури на свою користь. І не розуміють, що головне в Конституції – не владні повноваження, а суспільний договір.

Жан-Жак Руссо свій «Суспільний договір» починає зі слів: «Людина народжується вільною, але повсюди вона в кайданах». Як зробити так, щоб людина стала вільною? Звільнити її? Саме цим шляхом ідуть усі тирани і деспоти. Леся Українка їм відповіла: «Хто визволить кого, в неволю візьме. Хто визволиться сам – той вільним буде!». Усі ці Путіни та Лукашенки прийшли захистити свій народ і «дати йому

волю». І тепер уже яке десятиліття живуть ці народи без свободи.

Головне, що ми зробили в ту ніч – ми створили країну громадян. Громадян, які мають свободу й пішли захищати сою свободу зі зброєю в 2014 році. Саме тоді, у 1996-му, Україна виграла в Росії цивілізаційне протистояння за лідерство у Східній Європі. Бо Україна не пішла за «російським сценарієм». Якщо перше скликання зробило Україну незалежною, то в конституційну ніч Україна стала країною громадян, країною, що пішла по шляху справжньої, а не декоративної демократії.

Тому я вдячний депутатам мого, другого скликання, особливо комуністам та націоналістам, які піднялися вище своїх ідеологічних мантр і подарували мені мою Україну. Таку як я хотів – країну вільних людей.

І я вдячний усім президентам і депутатам, які змагаються за владні повноваження, прописані в Конституції, але не чіпають її перший та другий Розділи. Ті розділи, які таки стали для нашого народу Суспільним договором.

Олександр Копиленко³

Спогади учасника «конституційної ночі»

Як це не дивно, для мене «конституційна ніч» почалася ще в листопаді 1990 року, коли випала щаслива можливість долучитися до групи безумовно провідних вчених-конституціоналістів нашої країни, яким було доручено написати першу концепцію проєкту майбутньої конституції України. На жаль, деяких учасників цієї групи, насамперед професорів Л. Юзькова та П. Мартиненка, вже немає серед нас, проте активно працюють професори М. Козюбра, В. Василенко, А. Мацюк. У розцвіті творчої енергії перебуває і професор А. Заєць – тоді головний консультант Групи наукових консультантів при Президії Верховної Ради (така непроста назва), який

разом зі мною (на той час старшим консультантом відділу у питаннях законності та правопорядку апарату Верховної Ради) був приписаний до робочої групи. Та все-таки повернемося до моєї скромної постаті...

Цікаво, що майже рік Україна перебувала ще у складі Союзу, але шановні класики українського конституціоналізму робили вже начерки незалежної держави. Більше того, ця концепція увібрала практично всі новаторські ідеї, які цілком актуально лунають і сьогодні. Інша справа, що минуло майже 6 років, доки народилася сама конституція, причому вона суттєво відрізнялася від тієї умовно кажучи «материнської плати», на яку вона мусила кріпитися. Причина виявилася дуже простою. Перша концепція писалася як своєрідний ідеальний проєкт без врахування політичних реалій, в яких існувала тоді Україна. Більше того, виявилось,

³ Копиленко Олександр Любимович – доктор юридичних наук, професор, академік НАН України, народний депутат України.

що і це вже було в нашій історії, якщо згадати, як М. Грушевський оцінив конституцію УНР 1918 року, батьком якої він сам і був. За його словами, вона носила посередній характер між шаблонами західної європейської демократії і реаліями українського життя...

Серпень 1991 року чітко визначив орієнтири конституційного процесу. Відповідно створювалися конституційні комісії, робочі групи. А мене начальство (на той час я вже дослужився до заступника завідувача юридичного відділу апарату Верховної Ради) переорієнтувало на «кримський» розділ української конституції. Тоді це було нашою великою проблемою, бо в Законі тоді ще Української РСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки» від 12 лютого 1991 року було допущено «глобальну» помилку, оскільки підготовка конституції АР Крим (а це було відгалуження загальноукраїнського конституційного процесу) доручалося самій Верховній Раді АР Крим. Точно за відомою ельцинською формулою «беріть стільки суверенітету, скільки можете». Поступово центральна українська влада, усвідомивши можливі фатальні наслідки, наполегливо встановлювала свій контроль над півостровом, де на той час місцеві політики майже побудували повну суверенну державу (якщо знову згадати М. Грушевського) із власним президентом, радою нацбезпеки, правоохоронною системою, громадянством і, навіть, приступили до формування збройних сил. Я пригадую, що як на роботу їздив до Верховної Ради Криму, поки мені не вдалося переконати керівництво, що все-таки кримські «державотворці» повинні приїжджати до нас, а не навпаки. Після 2014 року в обозі окупантів я побачив деякі знайомі обличчя з далекого минулого, доволі курпулентні в прямому значенні цього слова.

До речі, «кримський» розділ – якраз приклад того, в яких дискусіях народжувалася практично кожна норма конституції. Зокрема, одна з конституційних комісій взагалі ледь не внесла пропозицію скасувати автономну республіку, замінивши її автономною областю. Потім все-таки на політичному рівні дійшли компромісу – зберегти республіку, проте мак-

симально зарегламентувати її права та компетенцію. Разом із моїм колегою, першим заступником керівника Групи наукових консультантів, а потім суддею конституційного суду М. Корнієнком, ми запропонували включити до конституції згадку стосовно проекту закону про засади організації влади в АР Крим. Проте нас не підтримали. Власне кажучи, проєкт саме цього розділу вийшов досить невдалим, і на довгі роки, аж до окупації Криму, закріпив дві протилежні тенденції. З одного боку, українська влада намагалася «не помічати» навіть обмежені повноваження своєї автономії (які сама їй надала), а з іншого, – кримські політики наполегливо прагнули повернутися до тих щасливих часів, коли вони могли шантажувати центр. Та це вже окрема тема, до якої варто буде повернутися.

У травні 1996 року конституційний процес (як це не банально сказати) вийшов на фінішну пряму. Слід нагадати, що тодішній Президент України Л. Кучма відверто тиснув на Верховну Раду перспективою проведення референдуму, який би затвердив майбутнє конституції. А до цього в 1995 році сталася подія, яку зараз практично не згадують – це підписання т. зв. Конституційного договору між президентом і парламентом, який значно обмежив прерогативи останнього. До цього додалися й міжфракційні суперечності у Верховній Раді, особливо стосовно розділу «Права і свободи людини», навколо якого зішлись інтереси і лівих, і правих, не кажучи вже про, як це не парадоксально звучить, національний характер майбутнього Основного Закону. Я навіть тоді на сторінках «Голосу України» опублікував статтю (сподіваюсь, що геніальну), яка так і називалася – «Про український зміст української конституції». Справа в тому, що ліві заперечували проти самого терміну «Український народ». Натомість продавлювали термін «народ України». Депутати від Народного руху, як їх ще називали «рухівці», обурювалися: якщо немає українського народу, а принагідно української мови, за що голосуватимемо? Так народився компроміс, який ми бачимо зараз в преамбулі Конституції: український народ – це сукупність громадян усіх національностей...

А тим часом свої пристрасі вирували й на тому рівні, який зараз модно називати експертним. Не вдаючись до аналогій – це окрема тема, зазначу, що тодішній спікер парламенту А. Мороз, шукаючи різні варіанти оптимізації фінальної стадії конституційного процесу, пішов на пряме порушення бюрократичної субординації і влаштував своєрідне соцмагання між тими представниками науково-правових служб апарату, які відповідали за експертне підґрунтя конституційного процесу. Зараз можна говорити ще й про деякий комплекс суб'єктивних та об'єктивних факторів, але сталося те, що сталося. Я тоді працював в орбіті першого помічника спікера. Цю посаду обіймав тоді І. Мусієнко – людина надзвичайно професійна і дуже толерантна. І зараз я ставлюся до нього з величезною повагою. А завідувач юридичного відділу М. Теплюк діяв під проводом радника з юридичних питань О. Ющика. Про добродія Ющика можна сказати лише одне – вважаю для себе неприйнятним навіть із ним привітатися.

Та повертаємося до основної теми. Абсолютно чітко пам'ятаю, як несподівано відкрилися двері мого скромного кабінету, заходить О. Мороз і суворо запитує, як я працюю над його завданням. Я, вилупивши очі, відрепортував: рішуче, наполегливо і невідпорно (якраз я узагальнював все, що стосувалося прав і свобод людини). Для тих, хто хоч віддалено знайомий із традиційною українською бюрократією, можете уявити собі вселенське значення цієї події, але це щастя повторилося. Стало відомо, що деяка частина депутатського корпусу, зорієнтована на проведення всеукраїнського референдуму, хотіла зірвати розгляд конституції у парламенті, а для цього застосувати нині широко відому процедуру «ad hoc». Отримавши відповідні настанови начальства, я промучився усю ніч, а на ранок видав «бамагу», яка дозволила зірвати ці підступні плани. О. Мороз іще раз зайшов до мого кабінету, подякував, намалював захмарні перспективи, які, на жаль, розвіялися одразу після того, як Конституцію було ухвалено...

27 червня 1996 року, між сьомою і восьмою ранку, в кабінеті О. Мороза відбулася нарада, в якій взяли участь вже згаданий мною перший

помічник І. Мусієнко, радники М. Міщенко і О. Ющик, керівник апарату Л. Горьовий, завідувач юридичного відділу М. Теплюк і я (нагадаю, тоді заступник керівника юридичного відділу, але при цьому доктор юридичних наук і член-кореспондент Національної академії правових наук). Пікантність ситуації полягала в тому, що напередодні Л. Кучма заявив, що він таки вдасться до всеукраїнського референдуму для затвердження конституції. О. Мороз поставив одне конкретне питання: «Що робити?». Л. Горьовий сказав: «Відкласти проєкт конституції й ухвалювати невідкладні економічні закони» (тоді взагалі тема цих законів була дуже модною). Однак було видно, що О. Мороза ця ідея не влаштує, і він запропонував до ранку ухвалити конституцію цілком. Добродій Ющик «пробурчав», що це буде капітулянтство, щоправда не пояснив, чому і перед ким. А я був єдиний, хто справді рішуче і невідпорно підтримав цю ідею.

Так народилася конституційна ніч – із таким драйвом, який би я дуже хотів пережити ще раз. Два епізоди. Іще раз нагадаю про компромісність і самої конституції, і її прийняття. Саме тому було утворено кілька міні робочих груп, які й готували ці компромісні варіанти. Я був приписаний до такої групи, яка займалася питаннями державної символіки. І там якраз став у пригоді мій авторитет як визначного фахівця в галузі історії українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Може це й не скромно, але я був автором перших книг про М. Грушевського і Центральну Раду, які побачили світ відповідно у 1991–1992 рр. Тому якось дуже «просто» народився варіант із великим і малим гербом. А другий епізод – о п'ятій ранку 28 червня мене викликав до свого кабінету І. Мусієнко й запропонував написати фінальний виступ О. Мороза після прийняття конституції, а це, як писав відомий діяч ОУН Я. Стецько, вже був доконаний факт. І я, натхненний «хвилею всенародного піднесення», видав цілком пристойний текст, який закінчувався такими словами: «А гроші, виділені на референдум, нехай підуть на пенсії й зарплати».

Потім була ще Конституція АР Крим, щонайменше три конституційні комісії з різними

назвами, а зараз членство в Комісії з питань правової реформи при Президентові України (з 7 серпня 2019 року), яка також займається змі-

нами до Конституції України. Отже, «конституційна ніч» продовжується, і сподіваюся, як пишуть у літературних журналах, – «далі буде»...

Василь Костицький⁴

З позиції глядача: 25-річчя Конституції України

Конституційний процес напередодні ухвалення Конституції України 1996 року проілюстрував, як національно-визвольні ідеї, завдання відновлення незалежної Української держави «наклалися» у практиці підготовки проєкту Конституції України на перевірені часом європейські та американські наукові ідеї та політико-правові доктрини, що надалі ставали частиною тексту проєкту цього епохального документа.

Однією з найважливіших складових конституції як Суспільного Договору, поруч із закріпленням прав і свобод людини та визначенням гарантій їх реалізації, має бути закріплення оптимальної моделі організації та здійснення державної влади. Думки про те, що сьогодні влада уже не може бути поділена на «гілки», дещо передчасні. Адже поділ влади є гарантією не тільки реалізації прав і свобод людини і народу. Поділ влади є гарантією стабільності влади й забезпечення участі народу у здійсненні влади. Саме тому в конституції мають бути закріплені вихідні принципи організації державної влади, системно пов'язані з принципом поділу влади. Зокрема, це: відносна автономія «гілок» влади, невторчання однієї «гілки» влади в діяльність іншої, неможливість перебрання одним органом функцій та повноважень іншого органу державної влади, принцип рівноваги та балансів (стримувань і противаг) між «гілками» влади, принцип реалізації повноважень органами влади в рамках здійснення народовладдя, принцип повновладдя народу як єдиного джерела влади тощо⁵.

У контексті останньої думки відзначимо, що співавтори Конституції України не врахували ряду моментів. Зокрема, з моменту наукової розробки Шарля Монтеск'є та Джона Локка щодо розподілу влади пройшов значний час, за який державний апарат був значно удосконалений та ускладнений. У XVII–XVIII століттях в основу ідеї розподілу влади було покладено завдання демократизації держави й обмеження абсолютної королівської влади, позбавлення суспільства від можливої сваволі монарха, якщо він не міг чи не хотів бути мудрим (просвітленим).

У правовій державі влада належить народу. Норма Української Конституції, яка встановлює, що єдиним джерелом влади є народ, не враховує однієї обставини. Народ є не тільки джерелом, але носієм та суб'єктом влади. Якщо так, то державна влада й місцеве самоврядування виступають похідними від влади народу. Отже, перш, ніж говорити про гілки влади, треба з'ясувати питання про рівні влади.

Очевидно, що першим рівнем влади є влада народу як єдиного джерела та єдиного носія влади. Другий рівень влади охоплює систему представницької влади. Ця система включає три гілки: законодавча влада в особі парламенту; президент держави; місцеве самоврядування. Третій рівень влади – похідний: виконавча влада, судова влада, контрольно-наглядова та атестаційна влада, про що автору неодноразово уже довелося інформувати наукову громадськість, яка хоч і обережно, але сприйняла нову теорію розподілу влади.

⁴ Костицький Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, Президент Асоціації українських правників, народний депутат України 1–3 скликань.

⁵ Автором розроблено проєкт Конституції України, який враховує ці проблеми. Див.: Конституція України (Основний Закон України) (проєкт) / Упорядник В. В. Костицький. К. : Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2006. 150 с.

Науково-теоретичні напрацювання з проблематики поділу влади стали певним підґрунтям для їх конституційного втілення.

Конституція України 1996 р. є не тільки політико-правовим актом, але і важливим документом, що містить модель Української незалежної демократичної держави зразка XXI ст.⁶. Маємо на увазі статті 3, 5, 6, 19, 22 Конституції України, які проголошують людину найвищою соціальною цінністю, права і свободи людини визначають основою діяльності держави, яка відповідає перед людьми за свою діяльність, допускає обмеження реалізації прав і свобод людини і громадянина тільки правами інших людей та інтересами національної безпеки, а функціонування держави обмежує законом, закріплює принцип розподілу влади, священність і недоторканність права власності, яка має бути соціально-відповідальною.

Відповіддю на появу цих цивілізаційних викликів стає правова держава, тобто держава, обмежена правом. Держава в особі органів державної влади й органів місцевого самоврядування робить тільки те, що визначено законом, і відсутність такого обмеження для людини, яка робить все, що не заборонено законом, теж є індикатором процвітання ліберальної ідеї.

Як теоретико-методологічне обґрунтування того, яку модель держави робити зараз в умовах нового світового порядку, а також у спробах подолати виклики, про які вже говорилося, скажемо про доцільність поєднання посилення функцій держави із необхідністю збереження ліберальних цінностей, гарантій державою прав і свобод людини, ліберальної організації влади та відповідного функціонування економіки.

Видається, що на сьогодні поєднання цих двох тенденцій – з одного боку, посилення

функції держави, а з другого – збереження досягнення, надбання ліберальних досягнень економіки й утвердження відповідної моделі влади в Україні, можливе шляхом ліквідації коми, яку, до речі, поставив автор цих рядків під час обговорення остаточної редакції проекту Конституції України у Тимчасовій спеціальній комісії по доопрацюванню проекту Конституції України в 1996 році. Мова йде про кому у статті 1 Конституції України, яка проголошує, що Україна є «соціальна, правова держава». У складі Тимчасової комісії працювали видатні українські політики, але правників було тільки два, у тому числі автор цих рядків. Такі відомі політики, як Іван Заєць, Сергій Соболев та інші ще тільки здобували юридичну освіту без відриву від депутатської діяльності. Тому Михайло Сирота, Голова Тимчасової комісії, часто запитував мене у ситуаціях, коли таланту політика було мало, бо потрібні були знання з теорії права, соціології права та конституційного права: «То як напишемо, Василю Васильовичу». І запропоновані мною формулювання ставилися на голосування в Тимчасовій комісії, були включені в остаточний текст проекту Конституції України. Так було і у випадку з комою у статті 1 проекту Конституції України. Михайло Сирота запитав: «Так що, Василю Васильовичу, ставимо кому між словами соціальна і правова держава у статті першій: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Я відповів: «Ставимо кому». І так залишилася кома у статті першій у редакції, запропонованій Конституційною комісією.

Сьогодні право на існування й обговорення має твердження, що на зміну постіндустріальній державі приходить держава не загального благоденства, бо дуже проблемно говорити про благоденство у тих умовах, які зараз панують на Сході України та Криму, у Західній Європі. Такою державою має бути «соціальна правова держава» (без коми між словами соціальна і правова).

Тут варто сказати ще про одну знакову проблему нашого життя. Мова йде про не витребуваний потенціал українського інтелекту, помноженого на українську традицію та мультинаціональність. Одним із проявів цієї проблеми є поява так званого «синдрому німих

⁶ Слід зазначити, що юридичні властивості конституції як особливого нормативно-правового акта добре проаналізовані в науковій літературі. Див., наприклад: Хабриєва Т. Я., Чиркин В. Е. Теория современной конституции. М. : НОРМА, 2005. 320 с.; Шаповал В. Сутнісні характеристики конституції як основного закону держави. Право України. 2009. № 10. С. 4–12; Шевчук С. Принцип верховенства права та найвища юридична сила конституції. Право України. 2011. № 5. С. 175–195.

ізгоїв». На жаль, нині не витребуваний інтелект, зокрема народних депутатів України першого та другого скликань, до яких я належу. Це стосується потужних інтелектуалів, але неслухняних, самодостатніх, яких не допускають не те, що до системи прийняття рішень, але й до системи проєктів формування рішень, от в чому проблема. Я розумію, що коли хтось із нинішніх політиків розповідає про те, як багато зробив, то якщо поза ним стоїть депутат першого скликання, або стоїть професор, то тоді доповідач об'єктивно змушений буде оглянутися, як реагують на його слова. Для того, щоб уникнути такої незручності, таких людей не допускають не тільки до системи прийняття

рішень, а й до системи формування рішень та, навіть, до системи підготовки рішень.

Відповідь на цю проблему оптимістична: користуючись перевагами інформаційного суспільства, можемо говорити й об'єктивно змушувати владу прислухатися до науки. Однак не будемо ображатися на сьогоднішній день. Воно наповнене великими надіями, молодь впевнено перебирає ініціативу державотворення, яку не може зламати буденність. І феномен Конституції України, яка «живе і працює» 25 років, – одна із великих гарантій незворотності історичного вибору Українського народу, досягнення якого відбудеться, навіть якщо ми – «батьки Конституції» – будемо тільки глядачами.

Євген Лупаков⁷

Як Конституцію ми приймали...

Я був одним із тих народних депутатів України, хто приймав Конституцію Незалежної України в 1996 році. Але я, як і більшість народних депутатів 2-го скликання, не був членом Конституційної комісії, склад якої було затверджено Верховною Радою України ще 11 листопада 1994 року, коли я ще не був народним депутатом, ані членом Тимчасової Комісії Верховної Ради України, яка завершувала підготовку проєкту Конституції України та подала його на розгляд Верховної Ради України.

Як пам'ятаємо, у 1995–1996 рр. між Президентом України Л. Кучмою та Головою Верховної Ради України О. Морозом «пробігла чорна кішка». Для того, щоб якось регламентували взаємодію гілок влади в Україні, і головне, визначитися з прийняттям нової Конституції, 8 червня 1995 р. був підписаний Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до

прийняття нової Конституції України – документ, що складався з 61 статті. Він же визначав термін прийняття нової Конституції не пізніше року з дня його підписання. Але Л. Кучма захотів отримати собі більше повноважень і, з порушенням Конституційного Договору 26 червня 1996 р. видав указ про проведення всеукраїнського референдуму 25 вересня 1996 р. щодо прийняття нової Конституції України в редакції президентської робочої групи від 11 березня 1996 р.

У відповідь на це Верховна Рада України 27 червня 1996 р. прийняла постанову «Про процедуру продовження розгляду проєкту Конституції України у другому читанні» (у першому читанні проєкт Конституції України був прийнятий 4 червня 1996 року, а з 19 червня він розглядався у другому читанні). Постановою було визначено, що Погоджувальна рада депутатських фракцій і груп вносить пропозиції нерозглянутих на той момент статей конституційного проєкту або їх окремих частин на розгляд Тимчасовій спеціальній комісії, після чого Верховна Рада приймає щодо них рішення згідно з Регламентом.

Було вирішено вести роботу Верховної Ради без обідньої перерви в режимі одного засідання

⁷ Лупаков Євген Олександрович – український політик, військовик, громадський діяч. Капітан 1-го рангу у відставці. Народний депутат України 2-го скликання.

до остаточного прийняття нової Конституції України.

І ось тут почалося протистояння народних депутатів-державників, народних депутатів, які одночасно займали і відповідні міністерські та інші державні посади – тобто були залежними від рішень Президента (тоді ще діяла Конституція УРСР 1978 р. з деякими змінами і це було дозволено) і комуністами, соціалістами та іншими.

Окремі статті узгоджувалися Погоджувальною радою і Тимчасовою спеціальною комісією годинами і всі інші депутати чекали їх пропозицій у залі. І навіть після цього окремі статті проходили жваве обговорення в сесійній залі...

Якщо потрібної кількості не набиралося, О. Мороз закликав голосувати ще і ще раз: наприклад, щодо того, як називати парламент – Верховною чи Народною Радою – депутати голосували шість разів. Окремі узгоджені й погоджені статті голосувалися по 17, а то і 28 разів...

Щоб не зупиняти конституційний процес, на пропозицію О. Мороза було погоджено компромісне рішення – вирішили проблемні питання приймати «пакетами». Окремі статті, які не вдавалося прийняти в сесійній залі, бо вони не сприймалися чи то лівими, чи то правими, об'єднувалися в «пакети» і таким чином і ті й інші за них голосували...

Найбільш проблемними виявилися питання державного прапора та державної мови.

«Червоних директорів» і колишніх комуністів лякали синьо-жовті, «петлюрівські» кольори державного прапора, «бандерівський тризуб» і войовничі рядки гімну М. Вербицького.

Комуністи чітко засвоїли, що прапором УНР був жовто-синій прапор, а тому ніяк не погоджувалися його затверджувати знову для Незалежної України. Зійшлися на синьо-жовтому. Мабуть про те, що цей прапор був затверджений ще П. Скоропадським вони не знали, або ж погодилися з ним, бо і П. Скоропадський з перших днів керівництва Україною загравав з москалями...

По мові зійшлися на формулюванні в ст. 10 Конституції виокремлення та гарантії вільного розвитку, використання і захисту російської мови:

«В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України», та окремих формулювань по Криму...

Мова другої державотворчої нації України – кримських татар у Конституції зазнала дискримінації заради визнання української державною мовою.

Щоб завадити прийняттю Конституції, з Банкової була дана команда депутатам-сумісникам покинути сесійну залу і не брати участі в голосуванні, щоб не було кворуму для голосування. Але тоді ще на так зване кнопкодавство ніхто не реагував (комусь же треба було тиснути на кнопки замість відсутніх депутатів-сумісників). Тому «кворум» у 226 голосів завжди був!

Близько другої години ночі парламентарям – членам Кабінету Міністрів надійшло повідомлення про «термінове виїзне засідання уряду», і вони залишили сесійну залу. Але необхідні «226» голосів знайшлися...

О. Мороз згадував, що народні обранці почали розходитися до другої години ночі – втомлені і вже знесилені. Тоді на допомогу спікеру прийшов регламент, адже засідання ще ніхто не закривав. О. Мороз зробив перерву на 10 хвилин і на всю Раду оголосив, що наступним питанням на голосування поставити позбавлення мандатів всіх народних депутатів, які не беруть участі в засіданні – тоді, згідно з регламентом, такий крок був можливий.

Диво відбулося, і депутати з'явилися в зал, голосування продовжилося.

Тоді, вірогідно з Банкової, надійшла команда близько третьої години ночі вимкнути світло в сесійній залі і таким чином завадити роботі Верховної Ради. Але ж ті, хто давав цю команду, словами військових, погано «вивчали матчасть», бо у Верховній Раді передбачено резервне електроживлення, а тому ми навіть не помітили цього відключення.

Зрозумівши, що конституційний процес не зупинити, був даний дозвіл депутатам-сумісникам повернутися до сесійної зали. Стало веселіше, бо мені доводилося інколи тиснути кнопки за всю чернівецьку делегацію...

А вранці до сесійної зали Верховної Ради прибув Президент України Л. Кучма.

Всі статті Конституції проголосовані. Голова Верховної Ради ставить на голосування прийняття нової Конституції. Результат – 299 голосів. Легкий шок. Чергове голосування 28 червня 1996 р. о 9 год. 18 хв – після 24 годин безперервної праці Верховна Рада України прийняла і ввела в дію Конституцію України («за» проголосували 315 народних депутатів, 36 було проти, 12 утрималися і 30 депутатів взагалі не голосувало).

Під пильним оком Л. Кучми О. Мороз ще раз виніс Конституцію на голосування в цілому, і зафіксував підсумковий результат – 321 голос «за».

Л. Кучма привітав депутатів із прийняттям Конституції й пообіцяв всіх нагородити державними нагородами...

Вже тоді Спілка офіцерів України (СОУ) була в опозиції до Президента, а тому народні депутати – члени СОУ, а нас таких на той час у Верховній Раді України було 17, офіційно заявили, що жодних нагород від Л. Кучми ми не візьмемо.

Але ж і у нас був свій «апостол»...

«Я просив би всіх зараз вийти на вулицю і сфотографуватися на пам'ять. Життя складається по-різному, але я знаю, що в такому колективі ми ніколи не сфотографуємося», – такими словами закрит засідання О. Мороз.

Сонні, але задоволені своєю роботою, всі вийшли на ганок Верховної Ради України для спільного фото, після чого Голова Верховної Ради України О. Мороз запросив усіх відзначити прийняття Конституції в кафе в підвалі Верховної Ради України.

Після прийняття Конституції України Президент скасував свій указ про проведення всеукраїнського референдуму.

Закон України «Про прийняття Конституції України та введення її в дію» від 28 червня 1996 р. засвідчив втрату чинності Конституції України від 20 квітня 1978 р. із наступними змінами й доповненнями та Конституційного Договору у зв'язку з прийняттям Конституції України.

12 липня 1996 р., в останній день роботи п'ятої сесії Верховної Ради України тринадцятого (другого) скликання, яка ухвалила Основний Закон – Конституцію України, разом із більшістю народних депутатів вперше в історії держави і я склав присягу народного депутата

України на вірність Україні, її Конституції та засвідчив це підписом на її тексті. Бланки присяги з підписами здали до Секретаріату Верховної Ради України.

Текст присяги зачитав старійшина парламенту, академік І. Юхновський.

Після цього у Білій залі Маріїнського палацу Президент України Л. Кучма та голова Верховної Ради О. Мороз в урочистій обстановці підписали Закон «Про прийняття Конституції України і введення її в дію».

Але відношення, передусім державних структур, до Конституції держави не стало догматичним. До неї з перших днів після прийняття й донині, в першу чергу народні депутати та влада, ставляться як до чогось не зобов'язуючого до незаперечного виконання.

Уже 13 липня 13 чоловіків (більшість із них – народні депутати України, які, як і я, вперше в житті стрибали з парашутом) о 13 годині «приземлили» новоприйняту Конституцію України на парашутах з висоти 800 м на лєтовищі «Чайка» і вручили Президенту України Л. Кучмі, який спостерігав за цим видовищем з трибуни лєтовища. Як не повірити, що число 13 має свою магічну силу?

Не обійшлося і без пригод – дув сильний вітер, але відступати було нікуди – Президент вже прибув на лєтовище, тож полетіли. Тому двох «приземлювачів», які забули розблокувати запасні парашути і приземлялися на двох – вітром занесло за межі лєтовища, і на їх пошуки відправляли пошукові машини...

Під час відпустки у депутатів виникла інша ідея – «підняти» Конституцію, занісши її на вершину Говерли. Десятки депутатів з боку Закарпаття піднялися на Говерлу, без мікрофонів виголосили свої промови і нібито дехто встиг поставити на одному з примірників свій підпис. (Цікаво де знаходиться, якщо він існує, цей примірник? Мій з кількома підписами депутатів зберігається у мене). Декілька автобусів патріотів, в основному – помічників-консультантів народних депутатів (моїх теж було п'ятеро), доставили до Говерли з боку Івано-Франківщини. На вершині було не протиснутися. Ми дійсно відчували себе як на небі – сонечко світить, хмарки біжать у нас під ногами...

І тут як грім серед ясного неба – команда рятувальників на Говерлі – всім негайно спускатися вниз, народним депутатам спускатися в бік Івано-Франківщини, зараз буде шторм. І дійсно – налетів шквальний вітер, дощ... Паніка. Народ рвонує хто куди. Один із депутатів не зорієнтувавшись, побіг у бік Закарпаття, і його довго потім розшукували на Франківщині (мобільників тоді ще не було!).

Та і на цьому пригоди з Конституцією не закінчилися. Дехто захотів, як полярники свій держав-

ний прапор, донести новоприйняту Конституцію на Північний полюс. Була споряджена спеціальна делегація і літаком через Росію полетіли на Північний полюс. Та на зворотному шляху, при першій же посадці в Росії на дозаправку, з'ясувалося, що за пальне для літака та його обслуговування забули заплатити, і доки відбувалося з'ясування, Конституція разом зі спецделегацією опинилася в «російському полоні»...

Впевнений – у жодній країні світу до таких пригод з їхніми конституціями не додумалися!

Володимир Шаповал⁸
Альберт Корнєєв⁹

Конституційна комісія 1994 р.: робоча група Конституційної комісії, народження проєкту нової Конституції

2021 року вийшло друком друге, уточнене та доповнене видання В. М. Шаповала та А. В. Корнєєва «Історія Основного Закону (до 25-ліття Конституції України)»¹⁰. Пропонований матеріал є частиною цієї роботи.

Після підписання Конституційного Договору і відповідно до рекомендацій наради координаторів секцій Л. Кучма та О. Мороз 19 червня 1995 р. видали розпорядження співголів Конституційної комісії «Про утворення Робочої групи Конституційної комісії України», де завданням цієї групи було визначене «прискорення доопрацювання проєкту нової Конституції України на основі узагальнення матеріалів альтернативних проєктів та текстів розділів, підготовлених секціями Конституційної комісії».

До складу робочої групи Конституційної комісії увійшли В. Авер'янов і В. Погорілко – доктори юридичних наук, завідувачі відділів

Інституту держави та права ім. В. М. Корецького НАН України; Ф. Бурчак і В. Копейчиков – доктори юридичних наук, наукові консультанти Президента; А. Заєць – кандидат юридичних наук, заступник завідувача відділу Секретаріату Верховної Ради; М. Козюбра і В. Шаповал – доктори юридичних наук, завідувачі кафедр юридичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; П. Мартиненко – кандидат юридичних наук, завідувач кафедри Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; М. Пухтинський – кандидат юридичних наук, перший заступник голови Фонду сприяння становленню і розвитку місцевого та регіонального самоврядування України; А. Корнєєв – кандидат філософських наук, секретар Конституційної комісії. Останнього визначили керівником-координатором робочої групи.

⁸ Шаповал Володимир Миколайович – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, член Робочої групи Конституційної комісії України (1994–1996 рр.).

⁹ Корнєєв Альберт Васильович – кандидат філософських наук, народний депутат України 1-го скликання, секретар Конституційної комісії України (1994–1996 рр.).

¹⁰ Шаповал В. М., Корнєєв А. В. Історія Основного Закону (до 25-ліття Конституції України) / Відп. ред. В. А. Смолій. К. : НАН України. Інститут історії України, 2021. 126 с.

Розпорядженням співголів Конституційної комісії також передбачалося, що до участі в опрацюванні окремих розділів проєкту нової Конституції робоча група могла залучати експертів секцій Комісії Ю. Грошевого, В. Кампа, О. Копиленка, М. Корнієнка, А. Мацюка, М. Теплюка, Є. Тихонову, Ю. Шемшученка та О. Ющика. Проте, як засвідчила діяльність новоутвореної робочої групи, таке залучення розглядалося як виняток.

На засідання Конституційної комісії, яке відбулося 18 вересня 1995 р., робоча група представила тексти преамбули та першого розділу проєкту нової Конституції. Так, запропонували уточнене визначення носія установчої влади – «український народ – громадяни України всіх національностей». Уточнення стосувалися і визначення цілей, яким мав відповідати зміст нової Конституції. Зокрема, пропонувалося замінити такі формулювання у преамбулі, як «підключись про побудову і розвиток громадянського суспільства» та «бажаючи вільно жити в демократичній правовій державі», на інші – «прагнучи утвердити демократичну соціальну правову державу як складову частину міжнародного співтовариства».

У проєкті нової Конституції в редакції від 26 жовтня 1993 р. перший розділ мав назву «Засади конституційного ладу», яка, на думку членів робочої групи, не відповідала його змісту. Тому запропонували суттєво змінити структуру цього розділу, а також його назву на «Загальні положення». Крім того, зміст розділу було розширено шляхом збільшення кількості статей і, одночасно, звужено за рахунок лаконічного викладення матеріалу і вилучення повторів. До проєкту було включено статтю щодо суверенітету України, в якій, зокрема, йшлося про цілісність і недоторканність території України. Новою була і стаття про державні символи та столицю держави. Робоча група запропонувала відмовитися від переліку загальновизнаних принципів міжнародного права, який містив «базовий» варіант проєкту, а також змінити редакцію низки інших положень.

Якщо залишити поза увагою демонстративно політичні виступи на відповідному засіданні окремих членів Конституційної комісії,

пропозиції яких видавалися по суті екзотичними і абсолютно несумісними із запропонованим робочою групою текстом (починаючи з запропонованої назви Конституція УРСР), обговорення преамбули і першого розділу проєкту нової Конституції було в цілому конструктивним і результативним. За оцінкою О. Ємця, поданий робочою групою текст – це «набагато краще відпрацьований розділ, ніж це було раніше, з досить ясною і зрозумілою мовою, є чіткі, однозначні визначення»¹¹. Окремі члени Комісії сформулювали певні уточнення до положень проєкту про державну мову, про роль міжнародних договорів щодо системи національного законодавства тощо, проте запропоновані робочою групою тексти були прийняті за основу.

Виникли питання щодо способу подальшої роботи: П. Симоненко, за підтримки своїх прибічників і В. Марченка, порушив питання про проведення всеукраїнського референдуму «з основоположних моментів» за змістом проєкту нової Конституції. І хоча Конституційний Договір виключив можливість проведення подібних референдумів, О. Мороз припустив таку можливість, якщо відповідне рішення «приймуть разом Президент і Верховна Рада»¹². Але Конституційна комісія не погодилася на ці пропозиції.

Стосовно подальшого, робоча група вважала за доцільне просуватися шляхом послідовного розгляду на засіданнях Конституційної комісії всіх розділів проєкту нової Конституції, Однак ця ідея не знайшла підтримки у більшості членів Комісії, і остання доручила робочій групі через місяць подати цілісний текст проєкту. Це було складне і відповідальне завдання, яке було виконане в жовтні 1995 р., коли члени робочої групи «стаціонарно» і щоденно працювали в передмісті Києва в санаторії «Пуща-Озерна».

Ще в ході попередніх обговорень робоча група самовизначилася, що серед питань, які

¹¹ Стенограма засідання Конституційної Комісії 18 вересня 1995 року. Конституція незалежної України. У трьох книгах. Книга третя. Частина друга. Документи. Стенограми. К.: Право, 1998. С. 208.

¹² Там само. С. 226.

не були однозначно вирішені на засіданнях Конституційної комісії, більшість становили ті, запропоновані рішення з яких практично не зачіпали зміст інших положень проєкту нової Конституції. Водночас питання побудови парламенту, яке також не було вирішене, мало надзвичайно важливе значення, адже від цього залежали структура і зміст значної частини тексту проєкту, передусім тих його положень, якими визначалися взаємозв'язки у трикутнику «парламент-уряд-президент». Тому робоча група відразу запланувала підготувати два варіанти проєкту – один з двопалатними Національними Зборами, другий з однопалатною Верховною Радою.

Спочатку робоча група з урахуванням зауважень, висловлених на засіданні Конституційної комісії у вересні 1995 р., і без значних спорів остаточно доопрацювала преамбулу і перший розділ проєкту. Зокрема, до преамбули безспірно включили положення про здійснення українським народом свого права на самовизначення. Спори спричинило питання доцільності збереження передбаченого у проєкті нової Конституції в редакції від 26 жовтня 1993 р. права громадян чинити опір будь-кому, хто здійснює спробу насильницької ліквідації української державності, конституційного ладу, порушення територіальної цілісності чи чинить дії, спрямовані на захоплення державної влади. Зійшлися на тому, щоб «пом'якшити» наведені положення, зумовивши реалізацію зазначеного права випадками, коли встановлені Конституцією засоби не можуть бути використані. Проте у процесі розгляду проєкту у Верховній Раді відповідні положення вилучили.

Принципове теоретичне і практичне значення мало опрацювання положень проєкту щодо «розподілу влад» (поділу влади), адже було потрібно виправити некоректність у визначенні цього ключового конституційного принципу організації влади. Так, у проєкті нової Конституції в редакції від 26 жовтня 1993 р. передбачалося, що державна влада здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову. І далі: «Кожна влада при виконанні своїх функцій діє у встановлених Конституцією межах».

З цього хтось міг зробити висновок про фактичне існування і реальне функціонування в державі якихось різних «влад» («гілок влади»), про необхідність визначення їх конституційного статусу, їх конкретних повноважень. Однак це, як мінімум, означало б ігнорування положення про те, що народ здійснює владу, яка йому належить, безпосередньо та через відповідні органи. Тому такі «знахідки» були відкинуті і, як наслідок, у текстах чинних Конституції і законів відсутній термін «гілка влади». У будь-якому разі, говорити юристам про конституційні чи не конституційні дії «гілок влади», «конфлікти гілок влади» недоречно і, головне, непрофесійно.

Важливе уточнення було зроблене робочою групою щодо положення про найвищу юридичну силу Конституції. Замість формулювання «закони та інші правові акти не повинні суперечити Конституції та конституційним законам», запропонували формулу «закони та інші правові акти мають прийматися на основі Конституції і відповідати їй», чим підкреслювалося значення конституційних основ законодавчого процесу.

У свою чергу, стаття першого розділу проєкту нової Конституції стосовно засад суспільного життя була доповнена важливим положенням про те, що «державна гарантує свободу будь-якої політичної діяльності, якщо вона не заборонена Конституцією і законом». Але у відповідному контексті згадка про закон видається помилковою, оскільки відкриває можливість фактично позаконституційних обмежень політичної діяльності. Проте цитоване положення залишилося в тексті чинного Основного Закону.

Сприймавши рекомендацію відповідної секції Конституційної комісії, робоча група відмовилася від розділу «Громадянське суспільство та держава», важливі положення якого були частково включені до другого розділу проєкту нової Конституції «Права і свободи людини і громадянина», а частково були враховані за змістом першого розділу «Загальні положення». Як наслідок, другий розділ, при збереженні покладених в його основу концептуальних засад, був суттєво перероблений за структурою і змістом.

Робоча група відмовилася і від застосування в тексті проєкту нової Конституції категорії природних прав, запропонувавши фактично на заміну положення про невідчужуваність та непорушність прав і свобод людини. З тексту проєкту було вилучене положення про застосування, хоча б обмежене, смертної кари. Звідси ця міра покарання позбавлялася фактично пропонуваного у проєкті в попередній редакції конституційного визнання, що відкривало можливість відмови від неї при реформуванні кримінального законодавства. До інших положень щодо прав і свобод людини і громадянина було запропоновано уточнення і доповнення, якими посилювалися конкретність і нормативність тексту другого розділу, усувалося певне ідеологічне навантаження, яке вбачалося в окремих фрагментах і формулюваннях проєкту нової Конституції в редакції від 26 жовтня 1993 р.

Значні складнощі виникли в ході опрацювання положень щодо соціально-економічних прав. Вони були наслідками очевидного і різного впливу на всіх учасників конституційного процесу радянської традиції патерналістського розуміння відповідних прав, які вважалися такими, що надаються і належно забезпечуються державою. Відповідно ще в Концепції нової Конституції визначалося, що в Основному Законі «будуть закріплені права людини, які вже проголошені діючою Конституцією 1978 р. (право на працю, право на матеріальне забезпечення у старості, у зв'язку з хворобою, повною або частковою втратою працездатності, право на освіту, право на охорону здоров'я, право на житло та інші)»¹³. Саме так було зроблено у проєкті нової Конституції в редакції від 26 жовтня 1993 р.

Однак відповідні права, попри їх конституційне закріплення, не були суб'єктивними правами індивіда, які б реально забезпечувалися судовим захистом. Навіть у Конституції (Основному Законі) 1978 р. зазначені права не пов'язувалися з юридичними (конституційно-правовими) гарантіями, з можливістю звернення до суду, щоб останній примусив вико-

нати відповідне конкретне зобов'язання перед людиною. До того ж на кінець 1995 р. держава вже не була монопольним власником усіх основних засобів виробництва і виглядала значно обмеженою у своїх відповідних можливостях.

Про неможливість реального забезпечення сформульованих у проєкті нової Конституції в редакції від 26 жовтня 1993 р. соціально-економічних прав робочу групу попереджали різні політики та експерти. Вони нагадували, що в демократичних країнах ці питання, як правило, вирішуються у спеціальному законодавстві, де встановлюються конкретні межі соціальних вимог людини, а також межі відповідальності держави і форми цієї відповідальності. Проте, самі сповна розуміючи все, робоча група не могла погодитися на вилучення відповідних фрагментів з тексту проєкту, адже це, як мінімум, означало б приректи роботу над ним на невдачу, на провал.

Унаслідок такого розуміння, опрацювання зазначених положень проєкту нової Конституції здійснювалося в напрямку пристосування вже сформульованих соціально-економічних прав до реалій, що склалися в суспільстві. Це було паліативним рішенням, яке знімало певні проблеми, але породжувало інші, що майже постійно виявляються і будуть виявлятися в ході реалізації відповідних положень чинного Основного Закону.

Робочою групою було суттєво змінено розділ «Пряме народовладдя» проєкту нової Конституції, який до того ж отримав назву «Вибори. Референдум. Народна законодавча ініціатива». Принципово новими були положення, присвячені всеукраїнському референдуму. Зокрема, повноваження Верховної Ради і Президента призначати такий референдум обмежувалися лише випадками, передбаченими Конституцією.

На думку робочої групи, формулювання проєкту нової Конституції в редакції від 26 жовтня 1993 р. не забезпечували всеукраїнський характер народної ініціативи щодо призначення референдуму, оскільки припускало його призначення за вимогою не менш як двох мільйонів громадян, які мають право голосу, або не менш як половини загального складу Верховної Ради. Адже уможлиблювався збір підписів на підтримку іні-

¹³ Концепція нової Конституції України. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/post/1213.html>.

ціативи щодо призначення референдуму в такій кількості лише у двох-трьох областях. Тому запропонували, щоб відповідні підписи були зібрані не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області.

Повноваженням проголошувати всеукраїнський референдум за народною ініціативою робоча група запропонувала наділити главу держави. Згодом були висловлені докори в недемократичності такого положення. Але воно вказувало на конкретну відповідальну державну особу, а у випадку віднесення повноваження проголошувати всеукраїнський референдум до компетенції парламенту виникала б можливість ігнорувати народну ініціативу просто неучастю у відповідному голосуванні в парламенті за відсутності персональної відповідальності за це народних депутатів.

Робоча група включила до тексту проекту нової Конституції важливе положення про обмеження кола питань для вирішення всенародним голосуванням, зазначивши, що не допускається референдум стосовно законопроектів з питань податків, бюджету, амністії і помилування. У такий спосіб пропонувалося відповідно закріпити загальний підхід, за яким всеукраїнським референдумом не можуть прийматися рішення, що не відповідають Основному Закону. Саме на цьому юридичному підґрунті Конституційний Суд визнав невідповідною чинному Основному Закону низку питань, які пропонувалося винести на референдум у квітні 2000 р.

При опрацюванні розділу, присвяченого законодавчій владі, робоча група в обох варіантах (однопалатного і двопалатного парламенту) виходила з того, що Верховна Рада (Національні Збори) не є найвищим органом державної влади, що очолює систему рад, як це визначалося в Конституції (Основному Законі) 1978 р. і в деяких проектах нової Конституції. Це впливало також з визначення Верховної Ради як парламенту і з положення проекту про те, що народні депутати як представники всього народу (а не окремого виборчого округу) не зобов'язані імперативним мандатом.

Крім того, відповідний розділ було скорочено за рахунок норм процесуального характеру. При цьому не було збережено положення

проекту нової Конституції в редакції від 26 жовтня 1993 р. щодо розгляду і прийняття законопроектів Верховною Радою шляхом схвалення його основних положень у принципі та схвалення законопроектів постатейно і в цілому. Робоча група оцінила це положення як очевидне і таке, що має бути викладене в регламенті парламенту. Тоді важко було передбачити ситуацію, коли не лише звичайні законопроекти, а й законопроекти про внесення змін до Конституції будуть розглядатися і прийматися у Верховній Раді без будь-якого обговорення та ще «в пакеті» з проектами звичайних законів.

Питання статусу Президента вирішувалися робочою групою з урахуванням розбіжностей, які з'ясувалися при порівнянні текстів проекту нової Конституції в редакції від 26 жовтня 1993 р. і Конституційного Договору. У названому проекті Президент визначався виключно як глава держави, а здійснення його повноважень, зокрема у сфері виконавчої влади, значною мірою «збалансовувалося» вимогою відповідного подання Прем'єр-міністра та необхідністю затвердження частини його актів Верховною Радою. За Конституційним Договором Президент був главою держави та главою виконавчої влади, і здійснення ним повноважень лише в деяких випадках вимагало погодження з Верховною Радою (наприклад, призначення Голови Конституційного Суду, Голови Верховного Суду, Генерального прокурора).

За таких обставин робоча група прагнула до того, щоб, не припускаючи явних протиріч з положеннями Конституційного Договору, «пом'якшити» статус Президента і підвищити роль Кабінету Міністрів. У підготовленому нею проекті нової Конституції Президент був визначений лише як глава держави. Одночасно застерігалось, що акти Президента, видані в реалізацію значної частини його повноважень, для набуття чинності мали б скріплюватися підписами Прем'єр-міністра і міністра, відповідального за акт та його виконання. Прикметно, що у проекті нової Конституції в попередніх редакціях такого скріплення (контрасигнування) не передбачалося.

Вимогу скріплення актів Президента пропонувалося встановити стосовно керівництва

здійсненню зовнішньої політики; призначення виборів до парламенту та його розпуску; призначення на посаду і звільнення з посади членів Кабінету Міністрів; утворення та ліквідації міністерств, відомств та інших центральних органів виконавчої влади; оголошення війни і мобілізації, оголошення воєнного або надзвичайного стану; присвоєння вищих військових та спеціальних звань, дипломатичних рангів, класних чинів; прийняття до громадянства та припинення громадянства.

Разом з тим процедура скріплення актів Президента була б реальною в разі конституційного забезпечення ініціативної і самодостатньої ролі міністрів і уряду в цілому в процесі підготовки і видання відповідних актів. Але цього не передбачалося. До того ж у ході доопрацювання проєкту у Верховній Раді коло повноважень, видання актів Президента в реалізацію яких мало тягнути їх скріплення, було звужене.

Робоча група запропонувала більш реальну, порівняно з встановленою чинним Основним Законом, процедуру усунення Президента з поста в порядку імпічменту. Так, ініціювати цю процедуру могла б не менш як третина від загального складу Палати депутатів Національних зборів (однопалатної Верховної Ради), а для прийняття рішення про усунення Президента з поста була потрібна більшість у дві третини від загального складу Сенату Національних зборів (Верховної Ради).

Зміст інших розділів проєкту нової Конституції був опрацьований з творчим урахуванням рекомендацій відповідних секцій Конституційної комісії. Так, окремий розділ проєкту було присвячено Конституційному Суду; в іншому розділі фіксувалися принципи територіальності і спеціалізації, за якими мала бути побудована система судів загальної юрисдикції; в іншому місцеве самоврядування визначалося як право територіальних громад – мешканців сіл, селищ та міст – самостійно вирішувати питання місцевого значення; у вигляді окремого розділу зберігалися основні підходи до визначення статусу прокуратури тощо.

Загалом, підготовлений робочою групою проєкт нової Конституції в редакції від 15 листопада

1995 р. концептуально не відрізнявся від проєкту в редакції від 26 жовтня 1993 р. Але було значно спрощено, раціоналізовано його структуру: нормативний матеріал викладався у дванадцяти розділах і ста п'ятдесяти дев'яти статтях (у проєкті в редакції від 26 жовтня 1993 р. було двісті одинадцять статей), відмовилися від рубрикації розділів на глави.

Для такої раціоналізації були підстави. Зокрема, часто видавалося неможливим виділити глави розділів проєкту без завдання очевидної шкоди змісту всього матеріалу. Це стосувалося, наприклад, розділу «Права і свободи людини і громадянина»: було складно однозначно віднести деякі права і свободи до політичних, соціальних, економічних або культурних. До того ж рубрикація цього розділу на глави в подальшому могла створювати значні складності при тлумаченні положень про права і свободи.

Важливим було і те, що назви розділів проєкту нової Конституції в редакції від 15 листопада 1995 р. його автори кореспондували не абстрактним «гілками влади», а, переважно, основним конституційним інститутам: «Права і свободи людини і громадянина», «Вибори. Референдум. Народна законодавча ініціатива», «Правосуддя», «Територіальний устрій України», «Міське самоврядування». Назви частини інших розділів проєкту збігалися з назвами вищих органів держави, але одночасно це були розділи про відповідні і «традиційні» конституційні інститути. Наприклад, у розділі «Національні збори України» (варіант – «Верховна Рада України») визначався конституційний статус парламенту, розділ «Президент України» складався із статей щодо статусу глави держави. Усе це сприяло більшій чіткості, нормативності проєкту і мало полегшувати його сприйняття.

Робота над проєктом нової Конституції була напруженою. Кожного дня упродовж більш ніж місяця члени робочої групи збиралися о дев'ятій годині і працювали щонайменше до вісімнадцятої години, обговорюючи (пристрасно, гаряче, завзято) матеріали, напрацьовані напередодні, і матеріали наступних розділів на перспективу. Найбільший обсяг роботи був виконаний

В. Авер'яновим, М. Козюброю, А. Корнєєвим, П. Мартиненком, В. Шаповалом. Ефективною була праця В. Копейчикова і В. Погорілка. На жаль, тривала хвороба завадила взяти активну участь у роботі групи Ф. Бурчаку (але пізніше він активно працював у складі робочої підкомісії), А. Зайця від роботи відволікала зайнятість у заходах, пов'язаних з його балотуванням на виборах народних депутатів. М. Пухтинський свою участь обмежив в основному проблематикою місцевого самоврядування.

В опрацюванні розділів «Загальні засади» і «Права і свободи людини і громадянина» проекту нової Конституції в редакції від 15 листопада 1995 р. певний внесок був зроблений залученою як експерт Є. Тихоновою. М. Корнієнко в такому самому статусі допоміг у вирішенні питань організації місцевої влади і місцевого самоврядування. Треба відзначити і той факт, що за дорученням Ради Європи та Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанська Комісія) з робочою групою зустрічалися окремі зарубіжні фахівці, а також науковці з ФРН, рекомендовані Німецьким фондом міжнародного правового співробітництва і Фондом К. Аденауера.

Увагу діяльності робочої групи приділяли співголови Конституційної комісії, а також окремі народні депутати, відповідальні посадові особи Адміністрації Президента, представники вітчизняних ЗМІ і різних громадських організацій, дипломатичні представники іноземних держав (перш за все США і ФРН) тощо, які приїжджали до санаторію «Пуща-Озерна» з метою відповідно поспілкуватися. Постійний, але абсолютно коректний зв'язок з робочою групою підтримував заступник глави Адміністрації Президента, член Конституційної комісії Л. Підпалов, який організаційно сприяв опрацюванню проекту нового Основного Закону.

У середині жовтня 1995 р. з Адміністрації Президента звернулися з проханням надати Л. Кучмі для ознайомлення всі напрацьовані матеріали, оскільки у другій половині того місяця мав відбутися відносно тривалий візит Президента до низки країн Латинської Америки. На той час більш-менш остаточно була підготовлена частина тексту проекту з розділами

про загальні засади, права і свободи людини і громадянина, народний суверенітет, парламент (у варіантах – однопалатний і двопалатний).

Згодом Президент у супроводі Л. Підпалова приїхав до санаторію для зустрічі з робочою групою. У бесіді з членами групи він повідомив про своє задоволення опрацьованим текстом, але запропонував збільшити до трьох мільйонів кількість підписів на підтримку ініціативи щодо проведення референдуму за народною ініціативою. Крім того, Л. Кучма не сприйняв факт підготовки двох варіантів тексту, адже, на його думку, парламент мав бути двопалатним. Після з'ясування низки інших питань Президент висловив упевненість у тому, що через два тижні, коли він повернеться до України, проект нової Конституції буде повністю опрацьований. На цій зустрічі були присутні журналісти з телебачення і друкованих ЗМІ.

Два дні потому до санаторію приїхав Голова Верховної Ради. Він був також здивований тим, що робоча група підготувала два варіанти проекту, але його здивування стосувалося варіанта з двопалатним парламентом. О. Мороз висловив більше двадцяти різних зауважень: не погодився з вилученням розділу «Громадянське суспільство та держава», зі значним, на його думку, обмеженням повноважень Верховної Ради, наполягав на збереженні системи Рад, на визначенні статусу Президента як глави виконавчої влади, зазначив «спірність» категорії верховенства права у співставленні з категорією верховенства закону, вказав на «недостатню ефективність» пропонованої системи стримувань і противаг та інше. Загалом, відчувалося його незадоволення опрацьованим проектом Основного Закону.

Деякі зауваження Голови Верховної Ради не видавалися концептуально однорідними, адже ознаки, що були характерними для радянської республіки, не узгоджувалися з ознаками змішаної республіканської форми державного правління, по суті закладеної як модель організації влади до проекту нової Конституції. Проте частина конкретних пропозицій О. Мороза була використана робочою групою для уточнення положень і формулювань проекту у процесі його остаточного опрацювання.

Наприкінці жовтня 1995 р. робоча група в основному завершила підготовку тексту проекту нової Конституції, і цей текст був переданий для ознайомлення Президенту. 3 листопада до санаторію «Пуща-Озерна» ще раз прибув Л. Кучма, який привітав членів групи, подякував їм за працю і влаштував для них, за його словами, «маленьке свято». Після цього певний час було витрачено на остаточне редагування тексту проекту, після чого 15 листопада 1995 р. проект скерували до Конституційної комісії.

Засідання Конституційної комісії з обговорення відповідного проекту відбулося 23 листопада 1995 р. За чергою на ньому головував Л. Кучма, який вважав за необхідне поздоровити всіх з тим, що «є вже робочий варіант нової Конституції України», і що «доручення минулого засідання про необхідність мати повний проект Конституції виконане»¹⁴. Основні положення поданого на розгляд проекту були викладені в доповіді секретаря Конституційної комісії А. Корнєєва. З поясненнями з різних питань за змістом проекту виступали члени робочої групи В. Копейчиков та В. Шаповал.

Уже за характером запитань до доповідача можна було очікувати, що обговорення проекту на засіданні Конституційної комісії буде гострим. І хоча практично всі члени Комісії погодилися з тим, що проект нової Конституції є, але не всі вважали, що саме такий Основний Закон «чекає Україна», а деякі, не декларуючи своїх мотивів, вочевидь не хотіли, щоб Конституція була прийнята без прямої вказівки на їх «авторство».

Члени Конституційної комісії від фракції «Комуністи України – за соціальну справедливість і народовладдя» стверджували, що «статті робочого проекту повністю фактично ліквідують в юридичному плані радянську владу, яка закріплена чинною Конституцією». Вони порівнювали розглядуваний проект із своїм проектом Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки, в якому, як зазначив

народний депутат А. Пейгалайнен, написано, що «кожний громадянин Української РСР має право...». Цей народний депутат стверджував, що «варіант, який підготувала робоча група, – вдумайтеся, юристи, в такі висловлення: «Усі люди мають право...», «Кожен має право». Так скільки ж таких всяких є?».

У свою чергу, народний депутат І. Заєць дійшов висновку, що «є деяка антиукраїнська заангажованість цього проекту». На «глибоке переконання» В. Стретовича, запропонований робочою групою проект нової Конституції «якісно гірший, ніж проект, взятий за основу в 1993 році – не витриманий, недосконало завершений, концептуально не виважений».

Вкрай негативною була оцінка розглядуваного проекту С. Головатим, якому, за його визначенням, належало «говорити, по-перше, як Міністру юстиції, по-друге, як члену Венеціанської комісії Ради Європи, по-третє, як члену Юридичного комітету з прав людини Парламентської Асамблеї Ради Європи і, по-четверте, як делегату, представнику депутатської групи «Реформи» в Конституційній комісії». Такий перелік «зобов'язуючих посад» вразив Л. Кучму, який відгукнувся іронічною реплікою: «Багато. Не заплутаєтесь?» Про таке він нагадав і у зв'язку з порушенням регламенту Комісії: «Я тебе не перебивав, враховуючи, що ти від багатьох виступав».

На думку С. Головатого, суттєвими вадами проекту були «відсутність конституційної гарантії захисту приватної власності», «відсутність конституційного забезпечення приватної власності на землю». При цьому він, без будь-яких аргументів, стверджував, що зміст усіх розділів розглядуваного проекту нібито «виключає можливість бути правовою державою, ...тому що в Україні не діятиме принцип розподілу влад і в Україні не діятиме принцип верховенства права», проект «не дозволить Україні виконати ряд зобов'язань, які вона взяла на себе, ставши членом Ради Європи». І всі ці «вади» проекту, як вважав С. Головатий, «не забезпечать Україні демократичний устрій». Цитоване не коментується!

З метою «виправити положення», С. Головатий запропонував «варіант нової робочої

¹⁴ Стенограма засідання Конституційної Комісії 23 листопада 1995 року. Конституція незалежної України. У трьох книгах. Книга третя. Частина друга. Документи. Стенограми. К.: Право, 2003. С. 241–318.

групи з десяти членів Конституційної комісії: чотири – від законодавчої влади, чотири – від виконавчої, два – від судової. Доопрацьований новою робочою групою проєкт можна було б розглянути Конституційною комісією ще в грудні цього року». Схоже, лукавив тогочасний Міністр юстиції: розглядуваний проєкт був не такий вже і поганий, якщо для його доопрацювання він визначив практично тільки два тижні. Прикметно, що, перебуваючи надалі у складі підкомісії, він жодного разу не повертався до висловлених на засіданні Комісії зауважень, а самі відповідні положення проєкту залишилися практично без змін.

Більшість інших членів Конституційної комісії, хто виступив на її засіданні 23 листопада 1995 р., загалом позитивно оцінили представлений проєкт нового Основного Закону. Так, В. Тацій зазначив, що за проєктом «Конституція значно скорочена. Вона стала більш концентрованим документом, яким можна краще користуватися». Схожі оцінки висловили В. Білосусенко, В. Буткевич, О. Ємець, М. Костицький, М. Титов та інші. Вони сформулювали певні зауваження до тексту проєкту і підтримали пропозицію про схвалення проєкту як основу для подальшої роботи. На підтримку висловився і голова Львівської обласної Ради, член Комісії М. Горинь, який, визнавши розглядуваний проєкт «новим кроком у конституційному процесі», основним здобутком назвав те, що його авторам «вдалося деідеологізувати Конституцію, враховуючи нинішній стан суспільства».

Останнім на засіданні Конституційної комісії 23 листопада 1995 р. був виступ О. Мороза. Він запропонував подякувати робочій групі, заслуга якої, на його думку, полягала в тому, що вона виконала системну роботу. Але при цьому заявив наступне: «Чи хотіли б члени робочої групи жити за нормами проєкту через десять років, коли вони не будуть вже членами робочої групи? Це питання не потребує відповіді, воно таке риторичне... На мій погляд, важко бути вченим на державній службі». Минуло більше двадцяти п'яти років з дня відповідного засідання, і можна дійти висновку про високу якість «первинного» тексту Конституції, якби вона належно реалізовувалася.

У своєму виступі О. Мороз закидав робочій групі, що вона не врахувала всі його зауваження, які він зробив на зустрічі в санаторії «Пуща-Озерна», що в тексті відповідного проєкту Верховну Раду не визначено вищим органом законодавчої влади, що в ньому, як варіант, запропоновано двопалатний парламент, що за Верховною Радою не передбачено повноважень стосовно місцевих рад, місцевих органів державної влади тощо. При цьому співголова Комісії припустив, що проєкт після доопрацювання можна схвалити вже у грудні на засіданні Конституційної комісії і у грудні винести на сесію Верховної Ради. Кінець-кінцем, Конституційна комісія після тривалої дискусії в той самий день – 23 листопада 1995 р. – прийняла представлений робочою групою проєкт нової Конституції за основу.

Несподіваний інтерес проєкт нової Конституції викликав у Росії. Так, 7 грудня 1995 р., коли проєкт був відомий формально лише вузькому колу осіб, «Независимая газета» (м. Москва), за якою тоді визнавалося демократичне спрямування і дружнє ставлення до нашої країни, розмістила повний текст проєкту та його коментар. Висновок коментаторів був такий: «Можна сказати, що досить важке завдання вирішене Конституційною комісією (незважаючи на окремі невдачі, завжди природні в такій важкій справі) блискуче, особливо порівняно з колишніми побратимами із Союзу».

Для узгодження позицій, які позначилися на засіданні Конституційної комісії, розпорядженням її співголів від 24 листопада 1995 р. утворили з членів Комісії «Робочу підкомісію», завданням якої було «доопрацювання проєкту Конституції України, прийнятого за основу для подальшої роботи». Верховну Раду в цій підкомісії репрезентували народні депутати з різних депутатських груп і фракцій: В. Буткевич, С. Гмиря, І. Заєць, В. Стретович. Від Президента і уряду до підкомісії делегували Ф. Бурчака, С. Головатого, О. Ємця, Л. Підпалова. Верховний Суд і Вищий арбітражний суд представляли В. Стефанюк і Д. Притика. Координаторами, відповідальними за організацію роботи підкомісії, були визначені В. Буткевич і Л. Підпалов. У роботі підкомісії постійно брав участь

секретар Конституційної комісії А. Корнеєв, а на окремі її засідання запрошувалися деякі члени робочої групи Комісії, яка підготувала проект нової Конституції, прийнятий за основу.

Оскільки за неформальною згодою засідання підкомісії проходили у приміщенні Української правничої фундації, було прийнято рішення покласти на очільника (президента) цієї установи С. Головатого функції забезпечення підкомісії приміщенням, ведення технічного запису, друку протоколів засідань, зберігання записів. На його ж пропозицію за самим С. Головатим визнали спеціальний статус – відповідальний секретар.

Про «обіцянку» завершити опрацювання проекту нової Конституції протягом двох-трьох тижнів швидко забули. Підкомісія протягом трьох місяців розглядала кожну його статтю. Обговорення були цікаві, але змістовно вони значною мірою повторювали те, що відбувалося раніше на засіданнях робочої групи. Однак, якщо продуктом робочої групи постав реальний текст проекту нової Конституції, то обговорення в підкомісії здебільшого закінчувалися визнанням необхідності залишити те чи інше положення з цього тексту без змін або внести до нього редакційні правки.

Суттєвими, але не завжди виправданими і зваженими, рішеннями підкомісії щодо коригування тексту проекту можна вважати доповнення його положеннями про опис державних символів, про присягу народних депутатів і вилучення з тексту положення про народну законодавчу ініціативу, а також позбавлення Кабінету Міністрів права законодавчої ініціативи у Верховній Раді, значне ускладнення процедури імпічменту Президента, відмова від застосування в назві територіальної автономії Криму слова республіка.

Передісторію мала зміна процедури імпічменту. Після засідання Конституційної комісії 23 листопада 1995 р. проект нової Конституції був на «вивченні» в секретаріаті Ради національної безпеки, де дійшли висновку, що Президент буде «не захищеним». Нове формулювання щодо процедури дострокового припинення повноважень глави держави в порядку імпічменту, яке передбачало, зокрема,

прийняття Верховною Радою про усунення Президента більшістю не менш як у три чверті (у проекті – дві третини) від її загального складу, було запропоноване Л. Підпаловим. Частина членів підкомісії і робочої групи Конституційної комісії два дні «відбивалася» від цієї пропозиції, але, врешті-решт, погодилася на відповідні зміни, за якими процедура імпічменту набула практично умовного характеру.

Самим значним доповненням до тексту проекту нової Конституції були його нові розділи «Внесення змін до Конституції України» та «Перехідні положення». Але ці матеріали на прохання підкомісії були впродовж кількох днів лютого 1996 р. підготовлені членами робочої групи Конституційної комісії В. Авер'яновим, М. Козюброю, А. Корнеєвим, В. Погорілком, В. Шаповалом і прийняті практично без змін як підкомісією, так і Конституційною комісією, а в подальшому – і Верховною Радою. Відповідно запропонований порядок внесення змін до Конституції певною мірою посприяв її стабільності. Спроби змінити чинну Конституцію були безрезультатними до грудня 2004 р., коли за умов кризи з порушенням конституційної процедури здійснили так звану політичну реформу.

На чергове засідання Конституційна комісія зібралася 11 березня 1996 р. Від імені підкомісії доповідав В. Буткевич. Попередньо членам Комісії розіслали документ під назвою «Проект Конституції України, узгоджений між представниками Президента України, Верховної Ради України, Верховного Суду України і Вищого арбітражного суду України, в редакції від 24 лютого 1996 року», який за ініціативою С. Головатого був опублікований у пресі. Така назва мала значення передусім у зв'язку з положенням Конституційного Договору щодо винесення на всеукраїнський референдум лише узгодженого сторонами тексту Конституції. Одночасно вона призначалася створювати уяву про те, що підкомісія підготувала ще одну, по суті підсумкову самодостатню редакцію проекту нової Конституції.

Це спричинило заяву головуючого на засіданні Конституційної комісії О. Мороза про те, що посилення на узгодженість проекту є

неправомірним, «оскільки підкомісія не мала права, їй не давалося доручення узгоджувати статті і норми Конституції»¹⁵. С. Головатий після цього запитав у В. Буткевича: «Чи це був процес узгодження між нами, представниками трьох гілок влади?» Відповідь останнього була такою: «Ми не були уповноваженими представниками Верховної Ради... Тому я в даному випадку більше схильний триматися терміна... про доопрацювання проєкту, який підготували фахівці-юристи». Після гострої дискусії згадку про узгодженість проєкту було знято.

У день відповідного засідання членам Конституційної комісії, ймовірно за ініціативою С. Головатого, було роздано друковану книгу зі стенограмами засідань підкомісії і порівняльною таблицею, в якій наводився поstateйно текст проєкту нової Конституції, схваленого 23 листопада 1995 р., зауваження членів Комісії, пропозиції, які висловлювалися в ході обговорення членами підкомісії та схвалений ними текст проєкту. Прикметно, що в документах підкомісії були відсутні будь-які відомості щодо того, хто ухвалював рішення про таку форму представлення підсумків її роботи.

Поява цієї книги мала непередбачувані наслідки. Члени Конституційної комісії від «лівих» фракцій відразу почали вимагати відкласти її засідання на два тижні для «вивчення матеріалу». Коли із залу пролунала репліка, що книгу можна було не роздавати, а О. Ємець прокоментував, що «з тим текстом (книгою – автори) працювати неможливо чисто технічно», головуючий О. Мороз заявив, що «ми повинні розглядати сьогодні цей документ, де триста сімдесят сторінок». Потім він постійно наполягав на тому, що до Верховної Ради треба подати не схвалений Комісією 23 листопада 1995 р. проєкт Конституції, а саме згадувану книгу.

У своїй доповіді один з координаторів підкомісії В. Буткевич зупинився на порядку її

роботи, розповів про «відсотки» підтримки різних положень проєкту Конституції членами підкомісії. Велику увагу він приділив аналізу переваг і недоліків двопалатного парламенту. На завершення народний депутат запропонував проєкт рішення такого змісту: «Опрацьований Робочою підкомісією Конституційної комісії проєкт Конституції із зауваженнями й пропозиціями членів Комісії схвалити як основу для подальшого опрацювання і розгляду у Верховній Раді».

Такий варіант рішення збігався з пропозицією О. Мороза, висловленою на початку засідання Конституційної комісії: проєкт обговорювати не поstateйно, а концептуально, «і після короткого підбиття підсумків або висловлення з мотивів голосування прийняти відповідне рішення про передачу цього документа на розгляд Верховної Ради». З цієї пропозиції випливало, що до Верховної Ради треба скерувати не проєкт нової Конституції, схвалений Конституційною комісією, а проєкт, поданий підкомісією з зауваженнями і пропозиціями членів Конституційної комісії, тобто згадувану книгу. Тим самим народні депутати могли бути позбавлені можливості бачити, яку Конституцію їм пропонують для прийняття.

Реальне обговорення представленого підкомісією проєкту на засіданні Конституційної комісії 11 березня 1996 р. все ж відбулося. Конструктивними були зауваження і пропозиції А. Бутейка, О. Ємця, О. Карпова, Л. Косаківського, М. Титова, Голови Верховної Ради Автономної Республіки Крим Є. Супрунюка та інших. Гострою була дискусія щодо форми рішення Комісії відносно проєкту, в ході якої О. Мороз неодноразово нагадував про відсутність у Конституційної комісії права законодавчої ініціативи.

Після обговорення різних пропозицій та неодноразових голосувань Конституційна комісія ухвалила таке рішення: «Розглянувши та обговоривши проєкт Конституції України, доопрацьований Робочою підкомісією, утвореною 24 листопада 1995 року, Конституційна комісія постановляє: Проєкт Конституції України схвалити та подати на розгляд до Верховної Ради України разом із зауваженнями й пропозиціями

¹⁵ Тут і далі цитується за: стенограма засідання Конституційної Комісії 11 березня 1996 року. Конституція незалежної України. У трьох книгах. Книга третя. Частина дванадцята. Документи. Стенограми. К.: Право, 2003. С. 3–92.

членів Конституційної комісії». За це проголосували двадцять шість членів Комісії з тридцяти двох присутніх на її засіданні, причому О. Мороз при голосуванні утримався.

З метою вирішення всіх процедурних питань 18 березня 1996 р. було проведене останнє засідання Конституційної комісії, на якому згадане рішення підписали співголови Комісії Л. Кучма і О. Мороз. Далі було потрібно підписати ще і супровідний лист до Верховної Ради, який зачитав головуючий на засіданні Л. Кучма. Цей лист був такого змісту:

«Комісія з опрацювання проєкту нової Конституції України (Конституційна комісія), затверджена постановою Верховної Ради України 10 листопада 1994 року, підготувала і на своєму засіданні 11 березня 1996 року схвалила проєкт Конституції України.

У відповідності з пунктом 1 статті 97 Конституції України, пунктом 1 статті 17 Конституційного Договору між Президентом України та Верховною Радою України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України», на підставі Положення про Комісію з опрацювання проєкту нової Конституції України (Конституційну комісію) вносимо проєкт Конституції України для розгляду і прийняття Верховною Радою України.

Додаток: 1. Проєкт Конституції України.

2. Зауваження членів Конституційної комісії до проєкту Конституції»¹⁶.

Однак О. Мороз категорично відмовився підписувати такого супровідного листа. Він почав знову переконувати присутніх у тому, що на попередньому засіданні Конституційна комісія нібито ухвалила рішення схвалити і скерувати до парламенту не проєкт нової Конституції з окремим додатком зауважень членів Комісії, а лише роздану перед її засіданням 11 березня 1996 р. книгу стенограм засідань підкомісії. До

цієї книги він вважав за можливе додати зауваження, що були висловлені на відповідному засіданні. Усі заперечення О. Мороз відкидав, і переконати його не вдалося. Навіть С. Головатий у своєму виступі засвідчив: «Це (книга – автори) є протоколи засідань робочої підкомісії, це є внутрішній документ... Це не є документ, який може бути рекомендований для розгляду Верховною Радою».

Проте О. Мороз і надалі робив заяви, що Конституційна комісія схвалила не проєкт нової Конституції, а проєкт разом із зауваженнями. Так було, наприклад, на засіданні Верховної Ради 17 квітня 1996 р. під час першого обговорення схваленого Комісією проєкту: «Мій підпис стоїть під постановою Конституційної комісії про передачу на розгляд у Верховній Раді із зауваженнями членів Конституційної комісії. Це документ, який має обсяг приблизно п'ятсот сторінок, а опубліковано частинку цього матеріалу й обговорюється частинка цього матеріалу (тобто саме проєкт – автори). Зміст цієї частинки мені повністю не подобається»¹⁷.

У зв'язку з такою позицією одного зі співголів Конституційної комісії було вирішено, що підписати супровідного листа і скерувати проєкт нової Конституції до Верховної Ради має секретар Комісії, що і було зроблено 19 березня 1996 р. Окремо були надані матеріали підкомісії, які склалися з протоколів її засідань із викладенням зауважень членів Конституційної комісії до проєкту нової Конституції в редакції від 15 листопада 1995 р. На жаль, у Секретаріаті Верховної Ради відповідно отриманий проєкт нової Конституції не розповсюдили, а супровідний лист щодо проєкту поєднали з книгою стенограм засідань підкомісії та в такому вигляді поширили серед народних депутатів. Але зацікавлені народні депутати, на власну ініціативу, підготували необхідну кількість друкованих примірників проєкту нової Конституції, забезпечивши ним усіх членів парламенту.

¹⁶ Тут і далі цитується за: стенограма засідання Конституційної Комісії 11 березня 1996 року. Конституція незалежної України. У трьох книгах. Книга третя. Частина дванадцята. Документи. Стенограми. К.: Право, 2003. С. 115–154.

¹⁷ Стенограма засідань Верховної Ради України №57 від 17 квітня 1996 року. URL: http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL25/170496_57.htm.

На засіданні Конституційної комісії 18 березня 1996 р. були вирішені також питання про процедуру офіційного представлення проекту нової Конституції у Верховній Раді та про його опублікування. Проти останнього виступив О. Мороз, посиляючись на те, що відповідно до регламенту Верховної Ради оприлюднювати законопроекти може тільки Верховна Рада. Але члени Комісії переконали його в тому, що проект має бути опублікований як офіційний документ Конституційної комісії.

Реалізація рішення Конституційної комісії щодо офіційного представлення нового проекту Конституції так само супроводжувалася певними складнощами. Питання обговорювалося упродовж усього ранкового засідання Верховної Ради 20 березня 1996 р., тобто у визначений для представлення проекту день. Суперечки були викликані проблемою визначення форми засідання: чи це буде пленарне засідання Верховної Ради, як пропонували ті народні депутати, хто підтримував проект, чи спільне засідання всіх комісій Верховної Ради, на чому наполягали «ліві».

«Справа в тому, – зазначив у своєму виступі І. Чиж, – що є чітко опрацьований сценарій: як тільки сюди увійде в режимі пленарного засідання проект Конституції, до якого надзвичайно багато претензій від народних депутатів та й взагалі від суспільства, від партій різного спрямування, тут же буде спроба проголосувати його... І через кілька (днів? – автори) кинути його на референдум! Начебто для освячення народом...»¹⁸.

З іншого боку, М. Сирота від дев'яти депутатських груп і фракцій заявив, «що намагання певної частини парламенту здійснити представлення Основного Закону держави в позасесійному режимі, віднести це питання до другорядних, не вартих навіть пленарного засідання

Верховної Ради України, свідчить про їх тверді наміри торпедувати конституційний процес в Україні. Таким чином, робиться все можливе, щоб вже з перших кроків появи проекту Конституції України у Верховній Раді дискредитувати цей проект, принизити в очах суспільства сам факт появи цього історичного акта».

Офіційне представлення проекту нової Конституції відбулося 20 березня 1996 р. на вечірньому спеціальному засіданні Верховної Ради, на яке були запрошені і члени Конституційної комісії. З невеликими доповідями про проект нової Конституції виступили Президент і Голова Верховної Ради як співголови Конституційної комісії.

За змістом і акцентами доповіді співголів були різними. Л. Кучма переважно говорив про демократичний характер проекту, підкреслив значення конституційного закріплення прав і свобод людини й громадянина, зазначив, що «проект є результатом спільної копіткої тривалої роботи великого колективу людей, які практично репрезентують усі верстви і складові нашого суспільства»¹⁹, і закликав народних депутатів невідкладно приступити до безпосередньої роботи над документом. У свою чергу, О. Мороз акцентував на тому, що представлення відповідного проекту «має значення не юридичного акта, а публічного», і, залишивши поза увагою зміст проекту, докладно проаналізував проблеми адаптації регламентних норм для «незвичайної процедури» розгляду і прийняття Конституції парламентом.

Однак головним було те, що урочиста процедура представлення проекту нової Конституції у Верховній Раді відбулася, і вона засвідчила, що Конституційна комісія виконала свої завдання. З цього моменту прийняття нового Основного Закону нашої держави набуло значення питання історичної відповідальності народних депутатів.

¹⁸ Стенограма засідання Верховної Ради України № 39 від 20 березня 1996 року. URL: http://www.rada.gov.ua./zakon/skl2/BUL25/200396_39.htm.

¹⁹ Стенограма засідання Верховної Ради України № 40 від 20 березня 1996 року. URL: http://www.rada.gov.ua./zakon/skl2/BUL25/200396_40.htm.

**КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС
В УКРАЇНІ:**

**ПОЛТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ
№ 7 (87) 2021**

до 25-ї річниці Конституції України
спецвипуск

ТВОРЦІ УКРАЇНСЬКОЇ КОНСТИТУЦІЇ: СПОГАДИ ТА РОЗДУМИ

Упорядники матеріалів:
д.і.н., проф. І. М. Мишак, к.і.н. Н. Г. Іванова

Комп'ютерна верстка:
Н. Крапіва

Підп. до друку 25.06.2021.
Формат 60x90/8. Обл.-вид. арк. 2,46.
Наклад 200 пр.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 5358 від 03.08.2001 р.

Видавець і виготовлювач
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
03039, м. Київ, Голосіївський просп., 3
siaz2014@ukr.net
Свідоцтво про внесення суб'єкта
видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1390 від 11.06.2003 р.